

Ks. Józef Dębiński*

Wyższa Szkoła Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu

Z KOŁOBRZEGU PRZEZ KRUSZVICĘ DO WŁOCŁAWKA. PRZYCZYNEK DO DZIEJÓW DIECEZJI WŁOCŁAWSKIEJ

Państwo Polan pod wodzą Mieszka I (ok. 960–992) i Bolesława Chrobrego (992–1025) dokonało zjednoczenia sąsiadujących ziem, tworząc początkowo państwo Mieszka, następnie państwo gnieźnieńskie, a od Bolesława Chrobrego „Polonię”; obejmowało Wielkopolskę, Małopolskę, Śląsk, Mazowsze i Pomorze. Po dołączeniu Małopolski i Śląska liczyło ok. 900 tys. mieszkańców¹. Pisał o nim w tym czasie m.in. żydowski kupiec i uczoney będący w służbie kalifa Kordoby Ibrahim ibn Jakub, że „jest najrozleglejszym spośród (słowiańskich) krajów. Obfituje w żywność, mięso, miód i rolę orną”². Zarówno Ibrahim ibn Jakub, jak i niemiecki kronikarz „Dziejów saskich” Widukind nazywają Mieszka „królem Północy”, co świadczy o jego prestiżu.

Od IX wieku na ziemiach polskich miała miejsce infiltracja chrześcijaństwa, które propagowali na Morawach święci Cyryl i Metody. Wedle „Żywota św. Metodego” chrzest w tym czasie przyjęło państwo Wiślan (Małopolska). W przyjęciu chrześcijaństwa przez państwo Mieszka I duże znaczenie miał czynnik polityczny, m.in.: klęska Węgrów na Lechowym Polu koło Augsburga (955 r.), koronacja cesarza Ottona Wielkiego (962 r.), napięte stosunki z Wioletami i sojusz polsko-czeski przypieczętowany małżeństwem Mieszka I z Dobrawą (965 r.). Bez przyjęcia chrztu trudno byłoby księciu utrzymać Gniezno i Poznań oraz zdobyć Śląsk (990 r.) i Małopolskę (981 r.), a następnie uzyskać Pomorze Gdańskie (997)³. Również

* Ks. Józef Dębiński – kapłan diecezji włocławskiej, dr hab. historii, profesor w Wyższej Szkole Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu. Zastępca redaktora naczelnego pisma naukowego „Fides, Ratio et Patria. Studia Toruńskie”. Autor wielu prac naukowych z zakresu historii powszechnej, Polski i Kościoła oraz teologii i filozofii.

¹ B. Kumor, *Historia Kościoła*, t. 2, Lublin 2000, s. 121; A. Nowak, *Dzieje Polski, t. 1. Skąd nasz ród (do 1202)*, Kraków 2014, s. 77. Dla porównania demografowie szacują, że w 1000 roku liczba ludności Rusi wynosiła ponad 4,5 mln, Rzeszy niemieckiej – ok. 3,5 mln, Czech – 600 tys., a na terenie Francji – ponad 6 mln.

² A. Nowak, *Dzieje Polski*, s. 62–63.

³ Tamże, s. 85. W 990 r. państwo osiągnęło kształt podobny do tego, jaki ma Polska obecnie.

sam władca szybko zbierał owoce przyjętego chrztu. Już od 967 roku występuje jako *amicus imperatoris* (przyjaciel cesarza)⁴.

Polska po przyjęciu chrztu znalazła się w rodzinie chrześcijańskiej. Od tego momentu rozpoczęła się też nowa era naszych dziejów pod względem religijnym, kulturalnym, społecznym i cywilizacyjnym. Bez chrztu nie byłoby polskiej państwowości. Nie ulega wątpliwości, że chrześcijaństwo przyczyniło się do scementowania społeczeństwa wewnątrz (służyło polskim interesom) oraz stało się czynnikiem łączącym Polskę z Zachodem. Struktury państwowe i kościelne wzajemnie się przenikały, co umacniało młode państwo. Chrześcijaństwo doceniło też autonomię osoby ludzkiej i jej wolność, co sprawiło, że Polska była przez wiele wieków najbardziej demokratycznym państwem świata. Mieszko I oddał całe państwo polskie pod opiekę Stolicy Apostolskiej, poświadczając to dokumentem *Dagome iudex* (991 r.), a wcześniej posyłając papieżowi Benedyktowi VI pukiel włosów swojego syna Bolesława z prośbą o roztoczenie nad nim opieki (973/974)⁵.

Wraz z misją chrystianizacyjną następowała też budowa struktur hierarchicznych Kościoła w Polsce. Papież Jan XIII był daleki od popierania misji niemieckiej na Wschodzie. Erygując metropolię magdeburską (968 r.), nie poszedł za postulatami Ottona Wielkiego i nie poddał jej zwierzchnictwu ziem słowiańskich za Odrą. Takie stanowisko każe wskazywać na jego wyjątkową życzliwość wobec Polski. Na ten bezpośredni udział Rzymu w tworzeniu zrębów polskiej organizacji kościelnej wskazuje najstarsze wezwanie katedry poznańskiej ku czci Świętego Piotra (968 r.). Granice pierwszej polskiej diecezji, zwanej biskupstwem misyjnym w Poznaniu, obejmowały początkowo całe terytorium państwa polskiego⁶.

Dalszej rozbudowy organizacji kościelnej, czyli powołania do życia nowej prowincji kościelnej, dokonał Bolesław Chrobry, który przejął rządy po ojcu, mając 25 lat (992 r.). Należy tutaj dodać, że organizacja kościelna posiadała w tym czasie znaczenie równoważne z tą państwową. Jedna uzupełniała drugą. Króla mógł koronować zatem tylko metropolita, co oznacza, że bez metropolity nie byłoby korony ani jedności i niepodległości państwa⁷. Przejście z organizacji misyjnej do zwykłej organizacji kościelnej nie było też sprawą prostą. Był to akt kościelny i polityczny, czyli miał charakter międzynarodowy. Musiały współpracować ze sobą papieżstwo i cesarstwo. To ostatnie nie miało interesu popierania samoistności Polski. Trzeba było więc specjalnej, wyjątkowej wprost atmosfery, by polityka ta uległa zmianie. Taką sytuację stworzyło męczeństwo św. Wojciecha i jego przy-

⁴ Tamże, s. 89.

⁵ B. Kumor, *Historia Kościoła*, s. 128–129. Historycy tłumaczą, że dokument właściwie zaczynał się od słów: *Ego Mescio dux*.

⁶ D.A. Sikorski, *O stosunkach polsko-niemieckich w X i XI wieku*, „*Studia Historica Slavico-Germanica*” 2004–2005, t. 26, s. 245–277.

⁷ A. Nowak, *Dzieje Polski*, s. 108.

jażn z Ottonem III oraz poparcie papieża Sylwestra II (Francuza)⁸. Głównym rozgrywającym był jednak Bolesław Chrobry. Kanonizacja św. Wojciecha (999 r.) w Rzymie stała się okazją do utworzenia w Polsce metropolii i powołania kilku biskupstw. Uroczystość związaną z tym aktem połączono z pielgrzymką cesarza do grobu św. Wojciecha, którą wyznaczono na rok 1000; odbyła się ona między 7 a 15 marca w Gnieźnie. Po modlitwie w katedrze gnieźnieńskiej 20-letni cesarz Otton III spotkał się z księciem Bolesławem⁹.

Zjazd gnieźnieński miał charakter kongresu politycznego i synodu kościelnego; wzięli w nim udział również legaci papiescy (kardynałowie) i zapewne przedstawiciele episkopatu niemieckiego; obecny był też biskup Jordan. W czasie zjazdu to legaci papiescy dokonali promulgacji bull papieskich, mocą których utworzona została archidiecezja gnieźnieńska oraz powstałe, oprócz archidiecezji gnieźnieńskiej, również diecezje: krakowska (bp Poppon), wrocławska (bp Jan) i kołobrzaska (bp Reinbern, który był z pochodzenia Niemcem z okolic Merseburga)¹⁰. Wobec sprzeciwu biskupa Ungiera (992–1012) diecezja poznańska zachowała swój status; nie weszła w skład metropolii gnieźnieńskiej (podlegała bezpośrednio Stolicy Apostolskiej) i obejmowała większość Wielkopolski oraz część Mazowsza; do metropolii gnieźnieńskiej weszła dopiero w 1076 roku¹¹. Pierwszym metropolitą gnieźnieńskim został przyrodni brat św. Wojciecha – bł. Radzim-Gaudenty (konsekrowany w Rzymie). Nowa metropolia gnieźnieńska stała się zaporą zamykającą Kościołowi w Niemczech drogę na Wschód¹². Faktem jest, że od 10 marca 1000 roku Kościół w Polsce miał już pełną strukturę

⁸ Tamże, s. 102. W Czechach rywalizowały ze sobą dwa rody książęce: Sławnikowiców, do którego należał bp Wojciech, i Przemyslidów. W 983 r. Wojciech został biskupem Pragi, którą to stolicę obejmował kilka razy. Ostatecznie stolicę biskupią opuścił w 994 r. i udał się wraz z bratem Radzimem-Gaudentym do Polski, aby nawracać pogan. Swoją misję rozpoczął w 997 r. od nawracania Prus, gdzie 23 IV 997 r. został zamordowany. Przejęty śmiercią przyjaciela Otton III udał się w 998 r. do Rzymu, gdzie wraz z nowym papieżem Sylwestrem II zamierzał odnowić dawny blask starożytnego imperium w nowym chrześcijańskim duchu i geopolitycznym kształcie. Zamierzał więc wykroczyć poza dawne granice rzymskiego cesarstwa, na ziemie, które zajęli Słowianie. Pomocą miał służyć słowiański książę Bolesław, który pod patronatem św. Wojciecha miał zbudować wschodni fundament nowej, chrześcijańskiej Europy. Sprawy nowej wizji Europy rozpatrywano w 999 r. na synodzie w Rzymie, gdzie też Wojciech został uznany za świętego.

⁹ T. Silnicki, *Z dziejów Kościoła w Polsce*, Warszawa 1960, s. 100–101; D.A. Sikorski, *Kościół w Polsce za Mieszka i Bolesława Chrobrego. Rozważania nad granicami poznania historycznego*, Poznań 2013, s. 332–389.

¹⁰ A. Buko, *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej. Odkrycia – hipotezy – interpretacje*, Warszawa 2006, s. 92, 197; W. Hensel, *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej*, Warszawa 1987, s. 445.

¹¹ S. Szczur, *Historia Polski. Średniowiecze*, Kraków 2007, s. 92.

¹² B. Kumor, *Historia Kościoła*, s. 130; W. Abraham, *Organizacja Kościoła*, s. 118–132.

i hierarchię i tym samym łączył się bezpośrednio z kolejnymi następcami św. Piotra w Rzymie.

Oprócz znaczenia kościelnego zjazd miał wielkie znaczenie na odcinku politycznym. Cesarz wyraził zgodę na koronację Bolesława Chrobrego, mianując go „bratem i współpracownikiem cesarstwa oraz przyjacielem i towarzyszem ludu rzymskiego”¹³. Nadał mu też prawo do inwestytury. Ofiarował również Chrobremu gwóźdź z krzyża Chrystusowego i włócznię św. Maurycyego. Z kolei książę Bolesław przychylił się do planów cesarza o Wielkim Cesarstwie, a ponadto ofiarował cesarzowi ramię św. Wojciecha oraz trzystu opancerzonych żołnierzy; odprowadził także cesarza aż do Magdeburga; wspólnie przeżyli Niedzielę Palmową (24 marca)¹⁴. Słusznie więc mógł nazwać Bolesława Chrobrego po pięćdziesięciu latach kronikarz Adam z Bremy *rex christianissimus*¹⁵.

Model organizacji kościelnej w Polsce przeniesiony został z Europy Zachodniej. Diecezja poznańska obejmowała zachodnią Wielkopolską i pas środkowy z Kaliszem włącznie, natomiast powołana do istnienia archidiecezja gnieźnieńska obejmowała wschodnią część Wielkopolski z Kujawami i częścią Mazowsza. Do diecezji krakowskiej należały Małopolska i Ziemia Lubuska, do wrocławskiej zaliczał się Śląsk, a diecezja kołobrzeska obejmowała całe Pomorze¹⁶.

Pierwszym biskupem kołobrzeskim był, jak już wspomniano, Reinbern, który prowadził akcję chrystianizacyjną na Pomorzu, gdzie usunął ośrodki pogańskiego kultu¹⁷. Po pewnego rodzaju sukcesach misyjnych nastąpił jednak na tych terenach nawrót pogaństwa. Powodu tych zmian należy szukać w konflikcie politycznym i wojennym pomiędzy Polską a Niemcami, gdzie od 1002 roku rządy objął cesarz Henryk II. Sprzymierzył się on ze Słowianami Połabskimi, co spowodowało odzicie wśród ludności Pomorza Zachodniego dawnych zwyczajów i obrzędów

¹³ A. Nowak, *Dzieje Polski*, s. 108

¹⁴ Wydarzenie to opisuje w swojej *Kronice* kronikarz Gall oraz niemiecki historyk z XI wieku Thietmar.

¹⁵ A. Nowak, *Dzieje Polski*, s. 114.

¹⁶ B. Kumor, *Historia Kościoła*, s. 131.

¹⁷ D. von Merseburg, *Kronika Thietmara*, Poznań 1953, s. 208, 328, 570, 572; H. Holzapfel, *Reinbern pierwszy biskup Pomorza*, Koszalin 1980, s. 12–26; S. Rosik, *Reinbern – Salsae Cholbergiensis ecclesiae episcopus*, w: *Salsa Cholbergiensis. Kołobrzeg w średniowieczu*, red. L. Leciejewicz, M. Rembowski, Kołobrzeg 2000, s. 85–93. Urodził się w okręgu Hasegaw k. Merseburga między 965 a 970 r., gdzie oprócz Niemców zamieszkiwali Serbołużyczanie. Trzeba przypuszczać, że przez styczność ze Słowianami znał też ich język. Kronikarz Thietmar pisze, że był wykształcony „w szlachetnych naukach przez mądrych nauczycieli”. Prawdopodobnie uczęszczał do szkoły katedralnej w Magdeburgu i ok. 990 r. przyjął święcenia kapłańskie. Bolesław Chrobry znał Reinberna i widział w nim człowieka, którego znajomość języka słowiańskiego przyda się do pracy misyjnej wśród Pomorzan. Ci ostatni, będąc Słowianami, stale sprzeciwiali się polskiemu panowaniu i trwali przy swojej wierze w różne bóstwa (m.in. w Peruna, boga grzmotu), którym składali ofiary ze zwierząt i ludzi.

Reinbern – pierwszy biskup kołobrzegi

pogańskich. W latach 1007–1013 Pomorze Zachodnie oderwało się od Polski, a więc w okresie, kiedy Bolesław Chrobry prowadził wojnę z cesarzem Henrykiem II; zdobył Łużyce i Miłsko. Oddziały polskie zmuszone zostały jednak odejść z Pomorza w rejon toczących się walk. Kołobrzeg musiał opuścić też biskup Reinbern¹⁸.

Należy przypuszczać, że w państwie Bolesława Chrobrego nie pogodzono się z upadkiem diecezji w Kołobrzegu, która miała przecież pełnić zadania nie tylko religijne, ale również polityczne – chodziło o związanie tamtejszej ludności z państwem polskim. Monarcha doskonale wiedział, że do centralizacji państwa potrzebna jest dalsza chrystianizacja tych terenów. Z drugiej strony zdawał sobie sprawę, że nie da się wznowić działalności diecezji w Kołobrzegu. Zrodził się więc pomysł takiego umiejscowienia diecezji, aby po pierwsze

nie zagrażało jej niebezpieczeństwo, a po drugie – by rozciągała swoją opiekę nad całym Pomorzem. Wtedy powstała prawdopodobnie myśl umiejscowienia jej bliżej centrum Polski; zwrócono uwagę na Kruszwicę. Prawdopodobnie też w 1013 roku przeniesiono stolicę biskupią z Kołobrzegu do Kruszwicy¹⁹. Wtedy też powstała diecezja kruszwicka, która nastawiona była na chrystianizację Pomorza Zachodniego; na akcję misyjną na Pomorzu Gdańskim (XI w.) wskazano biskupstwo kujawsko-pomorskie, czyli włocławskie²⁰.

Ogólnie biorąc, niewiele możemy powiedzieć o dziejach diecezji kruszwickiej. Składała się z jednego archidiaconatu starego typu z podziałem na dwie części:

¹⁸ A. Nowak, *Dzieje Polski*, s. 114. Reinbern udał się na dwór polskiego księcia, gdzie otrzymał od Bolesława Chrobrego nowe zadanie. Został skierowany wraz z córką polskiego władcy na dwór księcia Świętopelka na Ruś, gdzie uwięziony 9 VI 1012 r. poniósł śmierć. Diecezja kołobrzegi biskupa Reinberna przestała istnieć, a pamięć o nim zanikła.

¹⁹ S. Szczur, *Historia Polski*, s. 92; G. Labuda, *Początki diecezjalnej organizacji kościelnej na Pomorzu i Kujawach w XI i XII wieku*, „Zapiski Historyczne” (dalej: ZH) 1968, t. 33, s. 29–34.

²⁰ K. Dola, *Kołobrzegi biskupstwo*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 9, Lublin 2002, k. 427–428; T. Silnicki, *Z dziejów Kościoła w Polsce*, s. 105–200; W. Dziewulski, *Postępy chrystianizacji i proces likwidacji pogaństwa w Polsce wczesnofeudalnej*, Wrocław 1964, s. 65–68; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (968–1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, (dalej: ABMK) 1969, t. 18, s. 338.

Kujawy i Pomorze, oraz z bliżej nieokreślonej liczby parafii; nie było wówczas podziału na dekanaty. Administracyjnie zarządzał diecezją urzędnik biskupi, zwany archidiaconem, który był też prałatem tamtejszej kapituły. W skład diecezji kołobrzesckiej przeniesionej do Kruszwicy weszły: z archidiecezji gnieźnieńskiej – Kujawy i przypuszczalnie Mazowsze, a z byłego biskupstwa kołobrzesckiego (wschodnie tereny) – Pomorze z Gdańskiem i Świeciem. Biskupami kruszwickimi byli: Marcei (1015–1035), Wenanty (1035–1055), Andrzej (1056–1081), Jan (1082–1097), Paulin (1098–1110) oraz Baldwin (1111–1128). Na podstawie badań archeologicznych w Kruszwicy ustalono, że posiadała ona dwie kolegiaty: św. Wita na podgrodziu (drewniana), gdzie początkowo była katedrą (ufundowana z poręki Dąbrówki), a po jej spaleniu podczas wojny domowej za czasów Władysława Hermana przeniesiona została do kościoła klasztornego Benedyktynów pw. św. Piotra (XI w.) zbudowanego za czasów króla Mieszka II; parafialnym kościołem był kościół Najświętszej Maryi Panny²¹.

Hipoteza dotycząca powstania diecezji w Kruszwicy, a następnie jej przeniesienia do Włocławka należy do najtrudniejszych zagadnień historiografii Polski XI i XII wieku. Niektórzy uczeni zaprzeczają nawet istnieniu diecezji w Kruszwicy (Zygmunt Sułowski). Nie ma właściwie żadnego dokumentu potwierdzającego lokalację diecezji kruszwickiej. Istnieje jedynie stara tradycja sięgająca czasów średniowiecza, która mówi o istnieniu tej diecezji. Kronikarz Gall, spisując w 1113 roku wiadomości o Polsce XI-wiecznej i wymieniając ówczesnych biskupów polskich, nic nie wspomina o biskupie kruszwickim. Ale to jeszcze nie świadczy o nieistnieniu tej diecezji. Być może, że kiedy „Gall” spisywał kronikę, biskupstwo to, po zniszczeniu w latach dziewięćdziesiątych XI wieku, mogło już nie sprawować swych funkcji. O diecezji kruszwickiej ani o włocławskiej nie wspomina też wykaz biskupów duńskich, szwedzkich, norweskich i polskich z 1123 roku. Wydaje się, że w tym czasie mogło nie być jeszcze żadnego biskupstwa kujawskiego. Biskupstwo kruszwickie po walce w rodzinie monarszej leżało w gruzach, a włocławskie było dopiero organizowane²².

²¹ K. Dola, *Kruszwickie biskupstwo*, k. 1387; K. Górski, *Topografia wczesnośredniowiecznej Kruszwicy*, „Materiały Wczesnośredniowiecznej Kruszwicy” 1953, t. 2, s. 41–43. Prawo patronatu nad katedrą kruszwicką należało do monarchy. Po przeniesieniu stolicy diecezji kruszwickiej do Włocławka katedra kruszwicka stała się kolegiatą, przy której istniała kapituła kolegiacka. Kolegiata ta przetrwała do czasów Władysława Jagiełły; w 1428 r. przeniesiono ją do Nieszawy, a po zniszczeniu tego miasta – do Brześcia Kujawskiego. Ostatecznie przestała istnieć, a jej uposażenie częściowo przeniesiono do kapituły kruszwickiej Świętych Piotra i Pawła, a część do kapituły włocławskiej.

²² W. Abraham, *Organizacja Kościoła*, s. 148–156; I. Subera, *Terytorium diecezji włocławskiej i pomorskiej*, „Prawo Kanoniczne” (dalej: Pkan), 1961, t. 4, s. 681–685; J. Tazbirowa, *Początki biskupstwa na Kujawach*, „Przegląd Historyczny” (dalej: PH) 1962, t. 5, s. 230–236; K. Górski, *Dzieje Kruszwicy do końca XVIII wieku*, w: *Kruszwica. Zarys monograficzny*, red. J. Grzeškowiak, Toruń 1965, s. 189–213; G. Labuda, *Początki diecezjalnej organizacji*

Trudnej kwestii istnienia diecezji nie rozwiązuje też bulla papieża Innocentego II z 1133 roku wystawiona dla arcybiskupa magdeburskiego, która podporządkowywała wszystkie diecezje polskie (12) metropolii magdeburskiej; wymieniono tam z nazwy m.in. diecezje w Kruszwicy i we Włocławku (jest to jedyna wzmianka o diecezji kruszwickiej). Bardzo ważnym dokumentem w rozwikłaniu tej tajemnicy jest bulla papieża Eugeniusza III z 1148 roku wystawiona dla biskupa włocławskiego Wenera, zatwierdzająca stan uposażenia diecezji włocławskiej i jej granice ustalone przez legata papieskiego Idziego z Tuskulum w 1123 roku; siedzibą i stolicą biskupstwa był ostatecznie Włocławek. Nie ma jednak żadnego dokumentu erekcyjnego dla nowej diecezji we Włocławku²³. W XII wieku biskupi używali zamiennie obydwu tytułów: *episcopus cuiaviensis* lub *episcopus crusviensis*, czy też *episcopus vladislaviensis*, chociaż istniało tylko jedno biskupstwo; funkcjonowały też dwie kapituły i dwie katedry. W późniejszym okresie diecezja funkcjonowała pod nazwą diecezji kujawskiej i pomorskiej (diecezji kujawsko-pomorskiej)²⁴.

Historycy Adam Naruszewicz i Władysław Abraham uważali, opierając się na *Kronice Wielkopolskiej* (XIII w.), że diecezja kruszwicka powstała za czasów Mieszka II (1027 r.)²⁵, natomiast Jan Długosz podaje, że fundatorką diecezji była druga żona Władysława Hermana, Judyta (ok. 1098 r.), która dała uposażenie dla biskupa kruszwickiego.

Zdaniem ks. Stanisława Librowskiego Władysław Herman po 1096 r. przeniósł stolicę biskupstwa kruszwickiego do Włocławka²⁶. Z kolei według Julii Tazbirowej Włocławek stał się biskupstwem dopiero w latach 1157–1160 za biskupa Onolda, a jego celem była chrystianizacja Pomorza i zneutralizowanie ośrodka kruszwickiego²⁷. Ale są i tacy, którzy powołując się na *Kronikę Wielkopolską* (XIII w.),

kościelnej na Pomorzu i Kujawach w XI i XII wieku, ZH 1968, t. 33, z. 3, s. 19–60; B. Kumor, *Granice metropolii*, s. 89–99.

²³ S. Chodyński, *Włocławek. Włocławskie biskupstwo*, Encyklopedia kościelna [M. Nowodworskiego], t. 32, Płock 1913, s. 55–80; W. Kujawski, *Historia diecezji włocławskiej*, „Rocznik Diecezji Włocławskiej”, Włocławek 2011, s. 43; tenże, *Sieć parafialna diecezji włocławskiej od czasów najdawniejszych do końca XV wieku*, Warszawa 1971, s. 29–30 (mps); tenże, *Diecezja kruszwicka, jej początki i przeniesienie do Włocławka*, „Studia Włocławskie” (dalej: SW) 2006, t. 9, s. 329–338. Nowa diecezja miała pełnić zadanie misyjne w stosunku do północnych terenów polskich. Z bulli protekcyjnej papieża Eugeniusza III wynika, że diecezja ta nie jest nowa, ale dawna, przeniesiona na inne miejsce. Znamienne, że jeszcze długo po 1148 r. biskupi włocławscy nazywali się kruszwickimi.

²⁴ J. Dębiński, *Źródła do dziejów diecezji włocławskiej w tekach księdza profesora Stanisława Librowskiego*, ABMK 2008, t. 90, s. 19.

²⁵ J. Tazbirowa, *Początki biskupstw*, s. 230, 232.

²⁶ S. Librowski, *Z dziejów katedry a następnie kolegiaty św. Wita w Kruszwicy*, ABMK 1967, t. 15, s. 254.

²⁷ J. Tazbirowa, *Początki biskupstw*, s. 232–233, 235, 237.

Mapa diecezji kujawskiej i pomorskiej
(z 1890 r.)

uważają, że przeniesiono ją do Włocławka w 1123 roku (Fryderyk Papée). Gerard Labuda zaś utrzymywał, że bulla z 1133 roku wskazywała na dwie diecezje istniejące na Kujawach, które powstały w jednym czasie za Bolesława Krzywoustego (1123 r.), a ich zadaniem była działalność misyjna. Ta pierwsza obejmowała Kujawy i Pomorze Gdańskie, a ta druga ziemię chełmińską i dobrzyńską (prowadziła działalność misyjną wśród plemion pruskich)²⁸.

Po zmianach w 1123 r. diecezję kujawską i pomorską podzielono na trzy archidiaconaty: włocławski, pomorski i kruszwicki²⁹. Do końca istnienia diecezji kujawskiej i pomorskiej (1818 r.) istniał urząd archidiacona, ale jego funkcja ograniczała się tylko do roli wizytatora, co było związane z wprowadzeniem w XIII w. urzędu oficjała (zastępcy biskupa w sprawach sądowych i administracyjnych). Dla archidiaconatów włocławskiego i kruszwickiego powstał specjalny oficjałat generalny włocławski z siedzibą we Włocławku, a dla archidiaconatu pomorskiego – drugi oficjałat generalny w Gdańsku. W połowie XVI w. powołano także oficjałat foralny w Bydgoszczy (1748 r.), którego siedzibę w 1764 r.

²⁸ W. Kujawski, *Historia diecezji włocławskiej*, s. 44.

²⁹ S. Librowski, *Inwentarz realny dokumentów Archiwum Diecezjalnego we Włocławku. Dokumenty samoistne*, t. 1–7, Włocławek 1994–1999, s. 375; tenże, *Wizytacje diecezji włocławskiej*, ABMK 1964, t. 1, s. 67–69; W. Patykiewicz, *Późniejsze oficjałaty gnieźnieńskie*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” (dalej: RTK) 1958, t. 5, z. 4, s. 117–122.

przeniesiono do Świecia. Po 1772 r. utworzono nowy oficjałat foralny w Tczewie (istniał do 1793 r.). Po I rozbiorze Polski (1772 r.) w ramach diecezji poznańskiej powstał oficjałat kruszwicki, który w 1817 r. biskup Franciszek Malczewski (1815–1818) powierzył jurysdykcji biskupa poznańskiego Tymoteusza Gorzeńskiego³⁰.

Terytorium diecezji w najstarszej formie dzieliło się początkowo na parafie (ośrodki duszpasterskie), które zostały zorganizowane w XII–XIV wieku, a następnie na okręgi administracyjne, zwane dekanatami. Bywały przypadki, iż niektóre parafie (XIV–XV w.) posiadały po dwóch i więcej proboszczów, a to m.in. dlatego, że w parafii było niekiedy kilku kolatorów i niejednokrotnie nie potrafili oni uzgodnić między sobą jednego proboszcza³¹.

Najstarszy spis parafii związany jest z wykazem świętopietrza z lat 1325–1327 oraz wizytacjami poszczególnych parafii. Ogólnie biorąc, w okresie kruszwickim powstały 23 ośrodki kościelne, a w okresie wczesnowłocławskim (1123–1325) erygowano 67 parafii. Faktem jest, że w XV wieku na terenie diecezji kujawskiej i pomorskiej istniały już 123 parafie. Źródłem tych danych jest m.in. opracowanie przez ks. S. Librowskiego wizytacji za lata 1123–1421³².

Najstarsze akta konsystorza generalnego włocławskiego pochodzą jednak dopiero z 1421 roku, archiwa parafialne diecezji kujawskiej i pomorskiej zachowały się od połowy XVI wieku, a dekanalne – od początku XVIII wieku. Na uwagę zasługuje fakt, że podział diecezji na dekanaty jest znany dokładnie dopiero od XVI wieku, a od końca XVIII wieku obrazują go drukowane „Katalogi”, czyli „Roczniki” diecezji. W tym miejscu warto zaznaczyć, że na terenie diecezji kujawskiej i pomorskiej od XIII wieku istniały zarówno w mieście, jak i na wsi tzw. prepozytury parafialne, czyli instytucje złożone z kilku mansjonarzy z prałatem na czele. Najstarsza z nich to prepozytura parafii Salino dekanatu lęborskiego w archidiaconacie pomorskim (1268 r.). Z kolei najstarszymi na Kujawach są prepozytury powstałe w wiekach XV–XVI m.in. w Chodczu (1461 r.), Służewie (1477 r.), Radziejowie (1520 r.), Raciążku oraz Inowrocławiu³³.

³⁰ S. Librowski, *Inwentarz*, s. 375; tenże, *Diecezja włocławska oraz jej wkład w życie Kościoła i Narodu*, „Kronika Diecezji Włocławskiej” (dalej: KDW) 1966, t. 49, s. 265–274.

³¹ S. Librowski, *Wizytacje diecezji włocławskiej*, cz. 1: *Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej*, t. 1: *Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze*, z. 1. *Wstęp ogólny*, ABMK 1964, t. 8, s. 5–186; tenże, *Trzydzieści niedrukowanych oryginałów pergaminowych Archiwum Diecezjalnego we Włocławku z lat 1300–1400*, ABMK, 1987, t. 55, s. 129–153; tenże, *Trzydzieści osiem niedrukowanych oryginałów pergaminowych Archiwum Diecezjalnego we Włocławku z pierwszej połowy XV wieku*, ABMK 1988, t. 56, s. 189–309; tenże, *Trzydzieści jeden niedrukowanych oryginałów pergaminowych Archiwum Diecezjalnego we Włocławku z drugiej połowy XV wieku. Trzecie ćwierćwiecze*, ABMK 1988, t. 57, s. 201–272.

³² S. Librowski, *Inwentarz*, s. 352.

³³ S. Librowski, *Wizytacje diecezji włocławskiej*, s. 5–186; tenże, *Inwentarz*, s. 366, 377.

Zmiany terenowe i organizacyjne diecezji, wykaz parafii i kościołów oraz archidiakonów, czyli wizytatorów kruszwickich, włocławskich i pomorskich, są uwzględniane w dokumentach z lat 1422–1563; dotyczą też okresów działalności poszczególnych biskupów. Terytorium diecezji w jej fazie kujawsko-pomorskiej, począwszy już od XIII w., ulegało różnym zmianom na skutek czy to interwencji Krzyżaków, czy to sporu z diecezją płocką o parafie leżące po prawej stronie Wisły, jak: Szpetal, Bobrowniki i Przepust (XIV w.), a potem Ciechocin, Nowogród i Dobrzejewice (XVII w.). Podobnie było w przypadku Wolborza i okolicznych parafii, które w 1764 r. włączono, w zamian za Bydgoszcz, do diecezji kujawskiej i pomorskiej³⁴.

W historii diecezji zawsze ważną rolę odgrywały zakony i klasztory. W chwili powstania diecezji kruszwickiej, a potem włocławskiej dominującym zakonem byli benedyktyni. Osiedlili się w XI wieku w Kruszwyce (do nich należała katedra św. Piotra) oraz we Włocławku (kościół św. Jana: 1065–1315). Opiekowali się m.in. przytułkiem i kościołem św. Gotarda w Szpetalu k. Włocławka (XI–XIII w.). Po nich duszpasterstwo do połowy XIV wieku przejęli cystersi, którzy swoje placówki mieli w Oliwie, Pelplinie i Koronowie. Z innych zakonów trzeba wymienić: dominikanów, karmelitów i brygidki w Gdańsku, reformatów w Stolcembergu i Wejherowie, norbertanki w Żukowie, benedyktynki w Żarnowcu, kartuzów w Kartuzach i bernardynów w Nowem. W archidiakonacie kruszwickim w Gniewkowie, Inowrocławiu i Łabiszynie posługiwali reformaci, w Strzelnie – norbertanki, w Bydgoszczy – jezuici, karmelici i bernardyni, a w Koronowie – cystersi. Z kolei w archidiakonacie włocławskim w końcu XVIII w. działali dominikanie w Brześciu Kujawskim, kanonicy regularni w Lubrańcu, reformaci we Włocławku, franciszkanie konwentualni w Radziejowie i Nieszawie, paulini w Brdowie oraz karmelitci w Zakrzewie³⁵.

Omawiając okres diecezji włocławskiej w jej fazie kujawsko-pomorskiej, należy zauważyć, iż biskupstwo to w historii Kościoła w Polsce należało do bardziej znaczących. Biskupi tej diecezji wielokrotnie awansowali na biskupstwo krakowskie (siedem razy), biskupstwo płockie, warmińskie i arcybiskupstwo gnieźnieńskie (siedemnaście razy). W sejmie zajmowali miejsce zaraz po arcybiskupie gnieźnieńskim i mieli po nim drugi głos. Pod nieobecność prymasa zastępowali go w czynnościach najwyższej wagi państwowej³⁶.

³⁴ Archiwum Diecezji Włocławskiej, *akta biskupów kujawsko-pomorskich, Inwentarz dóbr i dochodów biskupstwa włocławskiego z r. 1534*, sygn., *akta biskupów kujawskich i pomorskich*, A. gosp. 2 (134), k. 44v–54v.

³⁵ W. Kujawski, *Historia diecezji włocławskiej*, s. 76–77.

³⁶ *Catalogus ecclesiarum et utriusque cleri tam saecularis quam regularis dioecesis Vladislavensis seu Calissiensis* (dalej: *Catalogus*), 1922, s. 12–15; S. Librowski, *Inwentarz*, s. 368. Od XIV w. biskupi kujawsko-pomorscy zaczęli również odgrywać ważną rolę polityczną np. w przewy-

W historii diecezji dla rozwiązania niektórych kwestii dotyczących funkcjonowania Kościoła zwoływano synody, tj. zjazdy duchowieństwa pod przewodnictwem biskupa diecezjalnego. I chociaż takie synody odbywały się już w okresie kruszwickim, to jednak nie ma właściwie na ich temat żadnych wiadomości. Pierwsze źródła na temat odbywających się synodów w diecezji kujawskiej i pomorskiej pochodzą dopiero z XIII wieku. Przypuszcza się, że takich synodów w dalszej historii dziejów tej diecezji w jej fazie kujawsko-pomorskiej było ok. 51. Tego zagadnienia dotyczy zbiór ks. Zenona Chodyńskiego w dziele pt. „Statuta synodalia Dioecesis Vladislaviensis et Pomeraniae” (Warszawa 1890 r.). Sporo uwagi temu tematowi poświęcił również jego brat ks. Stanisław Chodyński, pisząc o synodach w rozprawie pt. „Synody Kościoła Polskiego” zamieszczonej w „Encyklopedii Kościelnej”³⁷. Z kolei ks. S. Librowski wspominał o synodach w związku ze zjazdami biskupów w XVIII wieku jako instytucji zastępującej synody prowincjonalne³⁸.

Na synodzie diecezjalnym we Włocławku w 1568 roku biskup Stanisław Karnkowski (późniejszy prymas) przekształcił szkołę katedralną w seminarium duchowne³⁹. Erekcja seminarium prawdopodobnie odbyła się 16 VIII 1569 roku. Początkowo kształciło się w nim 24 alumnów, w tym ośmiu znających język niemiecki, z przeznaczeniem dla pomorskiej części diecezji. Z kolei za czasów biskupa Hieronima Rozrażewskiego (1582–1600) ze względu na obszerny archidiaconat pomorski i zamieszkujący ten teren duży procent ludności mówiącej w języku niemieckim powstała myśl, aby stworzyć w Szotlandzie k. Gdańska specjalne seminarium prowadzone przez jezuitów, w którym kształciliby się przyszli duchowni znający dobrze język polski i niemiecki. Takie seminarium powstało w 1621 roku, jednak protestanci spalili jego gmach i mimo późniejszych prób nie doszło do właściwego jego funkcjonowania. Z kolei biskup Maciej Łubieński (1631–1641) podjął się założenia dla duchowieństwa niemieckiego seminarium w Kamieniu Krajeńskim i Chojnicach. Różnego rodzaju trudności w prowadzeniu go (XVI–XVII w.) sprawiły, że uczniowie przebywali w różnych szkołach. Biskup Paweł Wołucki (1613–1622), by przywrócić właściwe funkcjonowanie

ciężeniu rozbicia dzielnicowego, np. biskupi: Gerward (XIV w.) i Maciej z Gołańczy (XIV w.). Pełnili oni również funkcję wiceprymasowską. Nadany wówczas przywilej jako pierwszy wykorzystał biskup S. Karnkowski, koronując na króla Polski Stefana Batorego w 1576 r.

³⁷ S. Chodyński, *Synody Kościoła Polskiego*, Encyklopedia kościelna [M. Nowodworskiego], t. 27, Warszawa 1904, s. 394–419.

³⁸ S. Librowski, *Sprawa rzekomych synodów diecezji włocławskiej po 1641 roku*, ABMK 1961, t. 2, z. 1/2, s. 345–352; tenże, *Konferencje biskupów w XVIII wieku, jako instytucja zastępująca synody prowincjonalne. Cz. 1: Obrady w sprawach Kościoła i szczytkowa po nich dokumentacja*, ABMK 1983, t. 47, s. 239–311.

³⁹ S. Librowski, *Inwentarz*, s. 374. Ze szkołą katedralną we Włocławku związane są tradycje kopernikowskie Włocławka.

seminarium, w 1619 r. wystawił nowy gmach seminaryjny we Włocławku, w którym zgromadził wszystkich kleryków swojej diecezji. Jednak wojny szwedzkie, jak zresztą cały XVII wiek, zahamowały rozwój włocławskiego seminarium. Nie pomogły też zabiegi biskupa Bonawentury Madalińskiego (ok 1685 r.), aby seminarium oddać w zarząd księży komunistów, zwanych bartoszkami. Zasadniczego odnowienia seminarium dokonał dopiero biskup Felicjan Szaniawski (1707–1720), który 31 grudnia 1719 r. oddał zarząd seminarium w ręce księży misjonarzy św. Wincentego a Paulo, którzy prowadzili je do 1864 roku, tj. do kasaty wszystkich zakonów w Królestwie Polskim. Wtedy na ich miejsce przyszli księża diecezjalni i taki stan trwa do dziś. W tym miejscu warto wspomnieć, że pewne, wprawdzie bezskuteczne, próby przeniesienia seminarium z Włocławka do Łądu n. Wartą podjął po 1818 r. bp Józef Koźmian (1822–1831), a w 1839 r. bp Walenty Tomaszewski (ze względu na asystę) umieścił szkołę (kandydaci do seminarium) w zabudowaniach pobernardyńskich w Kaliszu; po jego śmierci szkoła ta jednak przestała istnieć⁴⁰.

W następstwie pierwszego rozbioru Polski w 1772 r. większa część diecezji kujawsko-pomorskiej (archidiakoniat pomorski) wraz z archidiakonatem kruszewickim znalazła się w granicach państwa pruskiego, a reszta na terytorium cesarstwa rosyjskiego⁴¹.

Na mocy bulli *Ex imposita nobis* z 30 czerwca 1818 r. papież Pius VII dokonał reorganizacji terytorialnej Kościoła na ziemiach polskich zaboru rosyjskiego⁴². Nowa diecezja włocławska, czyli kaliska (*wladislaviensis seu calisiensis*), potocznie nazywana kujawsko-kaliską, weszła w skład metropolii warszawskiej. Jej pierwszym biskupem został administrator, a zarazem archidiakon kapituły diecezji warszawskiej, ks. Andrzej Bogoria Wołłowicz (1819–1822), który zamieszkał w Kaliszu⁴³.

⁴⁰ S. Librowski, *Dekret Soboru Trydenckiego o seminariach i pierwsze seminaria diecezjalne w Polsce*, „Ateneum Kapłańskie” (dalej: AK) 1969, t. 72, s. 237–258; tenże, *Włocławskie Seminarium Duchowne na przestrzeni czterech stuleci*, KDW 1969, t. 52, s. 176–188.

⁴¹ B. Kumor, *Granice diecezji*, s. 190; J. Dębiński, *Materiały do dziejów diecezji włocławskiej w „tekach” ks. prof. Stanisława Librowskiego*, SW, 2007, t. 10, s. 118–130.

⁴² B. Kumor, *Historia Kościoła*, t. 7, Lublin 2001, s. 82–83; tenże, *Granice metropolii i diecezji polskich*, ABMK 1970, t. 20, s. 314. Na mocy bulli papieskiej Królestwo Polskie miało obejmować jedną metropolię i siedem diecezji obrządku łacińskiego oraz jedną diecezję unicką w Chełmie. Zostały zniesione diecezje w Wigrach i Kielcach, a utworzone nowe w Sejnach, Sandomierzu i Janowie Podlaskim. Na wniosek rządu papież Pius VII na mocy breve apostolskiego z 6 X 1818 r. nadał pierwszemu metropolicie warszawskiemu (ostatniemu biskupowi diecezji kujawsko-pomorskiej) Franciszkowi Malczewskiemu i jego następcom tytuł Prymasa Królestwa Polskiego i prawo noszenia szat purpurowych. Nie było to przeniesienie urzędu i tytułu prymasa z Gniezna do Warszawy, ale nowe prymasostwo, czysto tytularne.

⁴³ P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce*, w: *Słownik biograficzny*, Warszawa 1992, s. 228.

Mapa diecezji kujawsko-kaliskiej (1818–1925)

W celu usprawnienia administracji diecezji bp A. Wołłowicz (1819–1822) powołał do istnienia dwa konsystorze generalne w Kaliszu (do 1885 r.) i we Włocławku oraz foralny w Piotrkowie Trybunalskim, przeniesiony w 1918 roku do Częstochowy⁴⁴.

W tym miejscu warto zaznaczyć, że w XIX i XX wieku na rozległym terenie diecezji kujawsko-kaliskiej powstały tzw. komisariaty, będące namiastką dawnych archidiaconatów, lub bardziej oficjalatów; w latach 1818–1925 funkcjonowały trzy takie ośrodki oficjalskie (od 1918 r. wikariaty biskupie), natomiast w latach 1926–1931 tylko dwa (Włocławek i Kalisz).

Przez prawie cały XIX wiek Kościół w diecezji kujawsko-kaliskiej znajdował się w bardzo trudnej sytuacji. Niektóre parafie zostały zniesione i inkorporowane do sąsiednich. Tak było np. w przypadku parafii Chalno na Kujawach, która została włączona do parafii Świerczyn i Mąkoszyn⁴⁵. Stopień dozoru rządu nad Kościołem rzymskokatolickim określał ukaz carski z 6 marca 1817 r. oraz konordat zawarty 22 lipca 1847 r. pomiędzy Stolicą Apostolską a Rosją. Kreowaniem polityki wyznaniowej w Królestwie Polskim zajmowała się Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego (1832–1839), a następnie Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Duchownych (1839–1861). Jej funkcję przejęło w 1871 r. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Petersburgu. Warto pamiętać, że od 1 stycznia 1867 r. wprowadzono do kancelarii parafialnych język rosyjski. Dekretem z 15 lipca 1868 r. nakazano również, aby w tym

Ks. A. Wołłowicz przebywał na dworze króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Posiadał liczne beneficja kanoniczne. 26 XII 1818 r. został wybrany przez kapitułę katedralną we Włocławku administratorem diecezji kujawsko-kaliskiej. W 1819 r. został senatorem Królestwa Polskiego. Zmarł 9 III 1822 r. i został pochowany w Kaliszu. Całe terytorium diecezji kujawsko-kaliskiej obejmowało w tym czasie 351 parafii, w tym: 65 parafii dawnej diecezji kujawsko-pomorskiej, 273 parafie z archidiecezji gnieźnieńskiej, 3 parafie z diecezji poznańskiej (Pyzdry, Ciężen i Samarzewo), 8 parafii z diecezji krakowskiej (Miedźno, Wilkowiecko, Przystajnia, Biała, Częstochowa, Poczesna, Żuraw i Przyrów) oraz po 1 parafii z diecezji wrocławskiej (Truskolasy) oraz plockiej, i to już od 1800 roku (Duninów). Po reorganizacji w 1818 r. w granicach Prus pozostały 174 parafie z diecezji kujawsko-pomorskiej. Parafie dekanatu bobrownickiego i parafia Sokołów zostały włączone do diecezji plockiej.

⁴⁴ Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (dalej: AAN MWR i OP), sygn. 443, s. 2, *Pismo bp. S. Zdzitowieckiego z 25 IX 1919 r. dotyczące wsparcia rządowego dla konsystorza kaliskiego i częstochowskiego*; tamże, s. 16, *Pismo bp. W. Krynickiego z 26 I 1922 r. w sprawie pomocy w spłacie pożyczki na remont sufragani*; W. Wlazlak, *Organizacja i działalność Konsystorza Foralnego Piotrkowskiego w latach 1919–1918*, Częstochowa 2004, s. 156, 163. Przez pewien czas funkcjonowały jeszcze w diecezji odziedziczone po archidiecezji gnieźnieńskiej oficjalaty i urzędy konsystorskie w Uniejowie i Wieluniu, które zniesiono dopiero w 1823 r.

⁴⁵ *Catalogus* 1918, s. 43, 45, 50, 53, 55, 78, 85–86. Podobnie było z innymi parafiami, np. Glinno włączono do Brodni, Kobielice – do Sędzina, Lipe – do Brudzewa Kaliskiego, Gać Kaliską – do Chlewa, Lisewo – do Skulska, Siedlątków – do Pęczniewa czy Zborów – do Dębego.

języku była prowadzona cała korespondencja konsystorska (kurialna) z władzami państwowymi, natomiast w języku polskim, aż do 1893 roku, były wydawane zarządzenia biskupów kujawsko-kaliskich, ich listy pasterskie oraz korespondencja z księżmi i wiernymi⁴⁶.

Po zmianie granic diecezji w 1818 r. na terenie nowej diecezji kujawsko-kaliskiej znalazły się różne klasztory i zakony. W Kazimierzu Biskupim k. Konina był klasztor Benedyktynów z Międzyrzecza oraz Kamedułów w Bieniszewie. W granicach diecezji znalazło się też narodowe sanktuarium w Częstochowie. Drugim wielkim sanktuarium były Gidle koło Częstochowy oraz sanktuarium św. Józefa w Kaliszu ze słynnym obrazem Świętej Rodziny, ukoronowanym w 1796 roku⁴⁷.

W ciągu ponad stu lat istnienia diecezji kujawsko-kaliskiej przez prawie czwartą część tego okresu diecezja pozbawiona była własnych pasterzy; ich brak uzupełniali wybierani przez kapitułę „wikariusze kapitulni” (administratorzy). Sytuacja zaczęła się poprawiać dopiero pod koniec XIX wieku, a to dzięki pojednawczej i pokojowej postawie papieża Leona XIII, czego wynikiem było porozumienie zawarte 24 grudnia 1882 r. między Stolicą Apostolską a rządem carskim⁴⁸. Wówczas to papież Leon XIII ustanowił ordynariuszem kujawsko-kaliskim administratora diecezji żmudzkiej bp. Aleksandra Kazimierza Bereśniewicza⁴⁹

⁴⁶ W. Wlazlak, *Organizacja i działalność Konsystorza*, s. 169–173. W 1860 r. obszar diecezji kujawskiej, czyli kaliskiej, dzielił się na 24 dekanaty i liczył 352 parafie, 45 filii, 83 kaplice publiczne, 452 księży, 48 kleryków i 667 675 katolików. Obejmowała też 1 kolegiatę oraz 38 klasztorów męskich i żeńskich. Diecezja wchodziła w skład trzech guberni: kaliskiej, piotrkowskiej i warszawskiej.

⁴⁷ S. Librowski, *Inwentarz*, s. 367–368; tenże, *Kronika Kościelna Kalisza [z lat] 1901–1938 i jej autor*, KDW 1959, t. 53, s. 88–96.

⁴⁸ W. Kujawski, *Wikariusze kapitulni i administratorzy generalni w diecezji włocławskiej w okresie rozbiorów Polski*, w: *Ekumenizm–Teologia–Kultura. Księga pamiątkowa dedykowana Księdzu Profesorowi Wojciechowi Hancowi z okazji 65. rocznicy urodzin*, red. K. Konecki, Z. Pawlak, K. Rulka, Włocławek 2006, s. 552. Wcześniej rząd carski zabronił biskupom katolickim, pod karą zsyłki na Sybir, utrzymywania jakiegokolwiek łączności z Rzymem. Nie wolno było również udzielać wiernym żadnych pouczeń o papieżu. Zabronione było zbieranie świętopietrza. Stąd nie ma żadnych relacji o stanie diecezji kujawsko-kaliskiej, jakie z mocy prawa kanonicznego powinien składać ordynariusz Stolicy Apostolskiej. Po relacji bp. Józefa Ignacego Rybińskiego z 1781 r. dopiero w 1843 r. sprawozdanie o stanie diecezji kujawsko-kaliskiej przesłał do Rzymu bp Walenty Tomaszewski.

⁴⁹ W. Knapieński, *Bereśniewicz Aleksander Kazimierz*, w: *Podręczna encyklopedia kościelna*, t. 3, Warszawa 1904, s. 237–239; M. Morawski, *Bereśniewicz Aleksander Kazimierz*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 2, s. 449; W. Kujawski, *Bereśniewicz Aleksander Kazimierz*, w: *Włocławski słownik biograficzny*, t. 3, s. 7–10. Nowy ordynariusz włocławski w historii diecezji zyskał sobie opinię „obroncy narodu prześladowanego przez zaborcę”. Jego 20-letnie rządy były okresem nieustannej walki z rusyfikacją. Dzięki jego staraniom udało się usunąć z budynków klasztornych na Jasnej Górze wojsko rosyjskie i rozpocząć gruntowny remont sanktuarium, nadając mu istniejący do dziś wygląd zewnętrzny. Wyjednał też dla paulinów, jako jedynego zakonu w Królestwie Polskim, cofnięcie zakazu przyjmowania no-

(1883–1902), a jego sufraganem bp. Karola Ludwika Pollnera (1885–1887). Po śmierci biskupa Bereśniewicza (4 czerwca 1902 r.) nowym rządcą diecezji kujawsko-kaliskiej został biskup Stanisław Kazimierz Zdzitowiecki (1854–1927)⁵⁰.

Stan diecezji kujawsko-kaliskiej na początku XX wieku obrazuje sprawozdanie, jakie złożył 20 grudnia 1905 r. papieżowi Piusowi X ordynariusz tej diecezji bp Stanisław Zdzitowiecki w czasie wizyty *ad limina*. Diecezja liczyła wówczas 1 614 000 wiernych wyznania rzymskokatolickiego, niewielu wyznania protestanckiego (zwłaszcza wśród osadników niemieckich) oraz żydów, zamieszkujących głównie miasta i miasteczka. Obszar diecezji dzielił się na 339 parafii, 13 dekanatów i obejmował 3 wikariaty: generalny: włocławski i dwa foralne: kaliski i częstochowski (przeniesiony z Piotrkowa Trybunalskiego w 1918 r., podległy władzy wikariusza okręgowego i wiceoficjała diecezji kujawsko-kaliskiej bp. Władysława Krynickiego). Na terytorium diecezji kujawsko-kaliskiej znajdowało się 37 kościołów filialnych, 3 klasztory męskie (Paulinów na Jasnej Górze i Franciszkanów w Kole i we Włocławku) oraz 2 żeńskie (Dominikanek w Przyrowie i Bernardynek w Wieluniu). Aż 268 kościołów było zbudowanych z cegły, a 121 – z drewna⁵¹.

Diecezja kujawsko-kaliska należała do największych na ziemiach polskich; obejmowała obszar czterech guberni: kaliskiej, kieleckiej, piotrkowskiej i warszawskiej. Zrozumiała jest rzeczą, iż zaistniała konieczność zniwelowania owej dysproporcji, występującej zresztą na całym obszarze Królestwa Polskiego. Biskup S. Zdzitowiecki dokonał 24 października 1916 roku podziału diecezji na 39 dekanatów; każdy z nich obejmował 10–15 parafii, przy czym większe miasta stanowiły odrębną jednostkę prawną⁵².

Proces reorganizacji terytorialnej Kościoła katolickiego w odrodzonej w 1918 r. Polsce zakończyło zawarcie konkordatu między Stolicą Apostolską a rządem Rzeczypospolitej, zgodnie z zapowiedzią zapisaną w Konstytucji uchwalonej

wych kandydatów. W ten sposób uchronił zakon przed kasatą. Za jego rządów gruntownie wyremontowano lub zbudowano w diecezji ok. 100 nowych kościołów i kaplic. Ordynariusz A. Bereśniewicz dokonał pewnej reorganizacji diecezji, cofając oficjałowi kaliskiemu uprawnienie oficjała generalnego. Po tych zmianach w oficjałacie generalnym włocławskim były 2 dekanaty: włocławski (22 parafie) i radziejowski (28 parafii), natomiast w oficjałatach foralnych kaliskim – 7 dekanatów, i piotrkowskim – 4 dekanaty.

⁵⁰ J. Dębiński, *Stanisław Kazimierz Zdzitowiecki (1854–1927) biskup włocławski*, AK 2003, t. 140, s. 309–319; W. Frątczak, *Zdzitowiecki Stanisław Kazimierz*, w: *Włocławski słownik biograficzny*, t. 1, s. 186–188; K. Krasowski, *Biskupi katolicy II Rzeczypospolitej*, w: *Słownik biograficzny*, Poznań 1996, s. 257–258.

⁵¹ J. Dębiński, *Relacja biskupa kujawsko-kaliskiego Stanisława Zdzitowieckiego złożona w czasie wizyty ad limina w Rzymie dnia 20 grudnia 1905 r.*, „Kaliskie Studia Teologiczne” 2004, t. 3, s. 344–346.

⁵² „Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej” (dalej: KDKK) 1917, R. XII, s. 1–5, Nowy podział dekanatów.

17 marca 1921 roku⁵³. Nowy podział terytorialny Kościoła katolickiego w Polsce sankcjonowała bulla papieża Piusa XI *Vixdum Poloniae unitas* z 28 października 1925 roku⁵⁴. Od tego czasu diecezja kujawsko-kaliska nosiła nazwę diecezji włocławskiej i razem z diecezją chełmińską weszła w skład archidiecezji gnieźnieńskiej. Od diecezji włocławskiej odłączono na rzecz nowo powstałej diecezji częstochowskiej 11 dekanatów, co stanowiło w sumie 123 parafie, 157 kapłanów i 556 310 wiernych⁵⁵. Natomiast do diecezji łódzkiej przeszło 6 dekanatów; stanowiło to razem 50 parafii, 58 kapłanów i 255 093 wiernych. Ponadto do diecezji płockiej wróciła parafia w Duninowie z jednym kapłanem i 4130 wiernych. Ogólnie diecezja utraciła 17 dekanatów, 174 parafie (45 procent), 216 kapłanów (36 procent) i 815 333 (50,5 procent) wiernych⁵⁶. W drodze nieznacznej rekompensaty na mocy bulli papieskiej włączono do diecezji włocławskiej prawie dwa całe dekanaty z diecezji płockiej: lipnowski i mazowiecki z 20 parafiami (5 procent), 19 kapłanami i 53 449 wiernymi, a także dekanat kłodawski z diecezji łódzkiej z 8 parafiami, 10 kapłanami i 32 094 wiernymi. Łącznie diecezja włocławska zyskała 3 dekanaty, 28 parafii, 29 kapłanów i 85543 wiernych, tj. 5,3 procent w stosunku do całości obszaru przed podziałem w 1925 roku. W sumie obszar diecezji włocławskiej obejmował 25 dekanatów i 241 parafie, 275 kościołów i 87 kaplic, czyli razem 362 obiekty sakralne raz 870 tys. wiernych (ok. 54 procent sprzed podziału w 1925 r.); w sumie 12593 km², co plasowało ją na piętnastym miejscu w kraju⁵⁷.

⁵³ R. Filipiński, *Obecne i dawne granice diecezji włocławskiej*, KDKK 1924, R. XVIII, s. 109–110; J. Dębiński, *Stosunki państwo-Kościół katolicki w Polsce w latach 1914–2014*, AK 2015, z. 3(637), t. 164, s. 425.

⁵⁴ B. Kumor, *Historia Kościoła*, t. 8, Lublin 2001, s. 393. Bulla powoływała do istnienia 4 nowe diecezje: częstochowską, katowicką, pińską oraz łomżyńską. Nadto określała nowe granice metropolii, archidiecezji i diecezji polskich. Było to zgodne z postanowieniami konkordatu. Ogólnie organizacja kościelna w Polsce liczyła 7 prowincji kościelnych: 5 łacińskich, greckokatolicką i ormiańską; 15 biskupstw sufragalnych łacińskich i 2 greckokatolickie. Od 1934 r. istniała administracja apostolska Łemkowszczyzny.

⁵⁵ S. Wilk, *Episkopat Kościoła katolickiego w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1992, s. 35; J. Dębiński, *Źródła do dziejów diecezji*, s. 22. W metropolii gnieźnieńsko-poznańskiej do 13 II 1926 r. rządy sprawował kard. E. Dalbor. Po jego śmierci papież Pius XI prekonizował 24 VI 1926 r. na stolicę prymasowską dotychczasowego ordynariusza diecezji katowickiej bp. A. Hlonda, który objął rządy 2 X 1926 r. w obydwu archidiecezjach.

⁵⁶ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji*, s. 379; *Schematyzm Kościoła rzymskokatolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej z mapą diecezji i dodatkiem spisu polskich parafii i polskiego duchowieństwa w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej*, oprac. Z.A. Czernicki, Kraków 1925, s. 64–80.

⁵⁷ KDKK 1925, R. XIX, s. 478–480. Nowe granice diecezji włocławskiej i częstochowskiej; *Catalogus* 1926, s. 50–51, 61–65; *Kościół w II Rzeczypospolitej*, red. Z. Zieliński, S. Wilk, Lublin 1980, s. 55. Diecezja obejmowała obszar dwóch województw: łódzkiego i warszawskiego, oraz powiaty: włocławski, kaliski, kolski, koniński, lipnowski, nieszawski, sieradzki

Mapa diecezji włocławskiej (1925–1992)

Nowa organizacja terytorialna przyniosła zmiany w zarządzaniu diecezją wrocławską. Po utworzeniu diecezji częstochowskiej zakończył swoją działalność wikariat częstochowski, a wikariat kaliski przetrwał do 1929 roku. Do tego czasu zostało też zachowane stanowisko dwóch wikariuszy generalnych⁵⁸.

Kolejne zmiany administracyjne nastąpiły po objęciu rządów w diecezji przez bp. Karola Radońskiego (1929–1951). Z dniem 15 czerwca 1929 r. utworzył on nowy dekanat kleczewski⁵⁹. Ponieważ jednak dotychczasowy układ dekanalny powodował pewne niedogodności, od 1 stycznia 1931 r. diecezja została podzielona na 19 dekanatów, które – z małymi wyjątkami – mieściły się w obszarze poszczególnych powiatów⁶⁰.

Całe terytorium diecezji po nowym podziale administracyjnym kraju, który wszedł w życie 1 kwietnia 1938 r., należało do trzech województw: łódzkiego, poznańskiego i pomorskiego⁶¹. Przed wybuchem drugiej wojny światowej w diecezji wrocławskiej było 19 dekanatów, 249 parafii, w tym dwie wojskowe (św. Michała Archanioła przy wrocławskiej katedrze i św. Jerzego w Kaliszu), 36 kościołów nieparafialnych, 121 kaplic publicznych i półpublicznych, 5 kaplic prywatnych, 432 księży diecezjalnych, 11 księży studentów, 101 alumnów i 935 592 wiernych⁶². Prężnie działały także zakony i zgromadzenia męskie i żeńskie. Ze zgromadzeń żeńskich na szczególną uwagę zasługują: szarytki, franciszkanki, nazaretanki, honoratki, orionistki, sercanki, urszulanki i siostry „Wspólnej Pracy” od Niepokalanej. Przed wybuchem wojny było 21 zgromadzeń żeńskich, które skupiały

i słupecki (od 1932 r. do powiatu konińskiego), turecki. Przeciętnie obszar jednej parafii wynosił 49,01 km, a w poszczególnych parafiach było ok. 3610 katolików. Kościołów klasztornych było 11. Na terenie diecezji było też 7 zakonów i zgromadzeń męskich w 11 domach oraz 7 żeńskich w 18 domach zakonnych. W 1926 r. diecezja wrocławska liczyła 375 kapłanów.

⁵⁸ W. Kujawski, *Zarys dziejów diecezji wrocławskiej*, s. 31.

⁵⁹ KDW 1929, R. XXIII, s. 112, *Zmiany w diecezji*. W jego skład weszły parafie: Budziszław Kościelny, Kazimierz Biskupi, Kleczew, Ostrowąż, Ostrowite, Skulsk, Ślesin, Wilczyn i Złotków.

⁶⁰ K. Radoński, *Nowy podział diecezji*, KDW 1930, R. XXIV, s. 364–366. W powiecie kaliskim znalazły się dekanaty: kaliski południowy i kaliski północny; w powiecie kolskim: izbicki i kolski; w powiecie konińskim: koniński i tuliszkowski; w powiecie sieradzkim: sieradzki, szadkowski, złoczewski; w powiecie słupeckim: słupecki i zagórski; w powiecie tureckim: turecki i uniejowski; w powiecie lipnowskim: czernikowski i lipnowski; w powiecie nieszawskim: radziejowski i nieszawski; w powiecie wrocławskim: brzeski i wrocławski.

⁶¹ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 1937, nr 46, poz. 350, Ustawa o zmianach granic województwa pomorskiego, poznańskiego, warszawskiego i łódzkiego z 12 VI 1937 r. Do województwa łódzkiego należały dekanaty: sieradzki, szadkowski, złoczewski; do pomorskiego: nieszawski, lipnowski, radziejowski i wrocławski, a do poznańskiego: koniński, kaliski południowy i północny, izbicki, kolski, koniński, słupecki, tuliszkowski, turecki, uniejowski i zagórski.

⁶² „Rocznik Diecezji Wrocławskiej” 1939, s. 38–40, 195.

ponad 500 sióstr, i 22 zakony męskie, w których było 64 zakonników, 70 braci zakonnych, 49 alumnów, 10 nowicjuszy i 8 kandydatów⁶³.

W diecezji kujawsko-kaliskiej, a potem włocławskiej, kościoły były budowane w różnych stylach architektonicznych⁶⁴. Na ogół nowo wznoszone kościoły były najczęściej murowane, chociaż zdarzało się jeszcze, że stawiano kościoły drewniane, np. w parafiach Bór Zapilski, Brąszewice czy Ostrowy. Na ogół 247 kościołów parafialnych w 1939 roku aż 64 (26 procent) było zbudowanych z drewna.

Od początku XX w. Włocławek był prężnym ośrodkiem teologicznym. To z grona wykładowców włocławskiego seminarium duchownego wyszedł założyciel KUL-u, ks. Idzi Radziszewski, i wielki Prymas Tysiąclecia, kard. Stefan Wyszyński. Już w 1909 r. zaczęło ukazywać się czasopismo naukowe „Ateneum Kapłańskie”, a pod koniec XX w. także „Studia Włocławskie”. Od 1907 r. wydawano „Kronikę Diecezji Kujawsko-Kaliskiej”, która była urzędowym organem diecezji, a którą w latach dwudziestych XX w. przemianowano na „Kronikę Diecezji Włocławskiej”, a obecnie na „Miesięcznik Diecezji Włocławskiej – Kronika”. Po zakończeniu drugiej wojny światowej w diecezji wydawany był z przerwami tygodnik (w pewnym okresie dwutygodnik) „Ład Boży”; obecnie ukazuje się jako edycja włocławska w ogólnopolskim tygodniku katolickim „Przewodnik Katolicki”.

Osobny rozdział w historii diecezji obejmuje okres drugiej wojny światowej. To wtedy zburzono lub rozebrano 19 kościołów parafialnych, 4 kościoły pomocnicze, 3 kościoły filialne, 12 kaplic publicznych i 11 kaplic półpublicznych. Z kościołów diecezji zabrano też ok. 280 dzwonów, 313 kielichów, 185 monstrancji, a zniszczeniu lub rozproszaniu uległo 90 procent bielizny kościelnej. Los wygnańca podzielił bp K. Radoński, a jego sufragan bp M. Kozal zginął w 1943 r. w Dachau, na ołtarze został wyniesiony w 1987 r.; od 1995 r. jest patronem Włocławka. Spośród 432 kapłanów diecezji włocławskiej aresztowano 331, a w obozach i więzieniach zginęło 224 księży, tj. 50,2 procent; liczba ta nie obejmuje wszystkich represjonowanych⁶⁵.

Obecnie na terenie diecezji włocławskiej znajdują się liczne sanktuaria. W rejonie konińskim są to: sanktuarium bł. Bogumiła w Dobrowie, Przemie-

⁶³ Tamże, s. 181–194; W. Frątczak, *Diecezja włocławska w okresie II wojny światowej*, Włocławek 2008, s. 351.

⁶⁴ J. Dębiński, *Duchowieństwo diecezji włocławskiej w latach 1918–1939*, Toruń 2010, s. 49. Zdecydowaną większość stanowiły kościoły wyjątkowo okazałe, niekiedy swoją wielkością przerażały rzeczywiste potrzeby parafii. Były one zimne, szczególnie zimą, stąd ich ogrzanie wiązało się z wysokimi kosztami. Chcąc temu zaradzić, urządzano wewnątrz świątyni ogrzewane kaplice.

⁶⁵ S. Librowski, *Diecezja włocławska*, w: *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską 1945–1939*, red. Z. Zieliński, Warszawa 1982, s. 111–128; *Rocznik Diecezji Włocławskiej 1949. Pierwszy od roku 1939*, Redaktor Archiwariusz Diecezjalny [ks. Librowski], Włocławek 1949, s. 355.

nienia Pańskiego w Galewie, Matki Boskiej Królowej Polski w Licheniu Starym, sanktuarium Matki Boskiej w Skulsku oraz Urodzin i Chrztu św. Siostry Faustyny w Świnicach Warckich. Z Kazimierzem Biskupim związany jest kult Pięciu Braci Męczenników. W rejonie sieradzkim są dwa sanktuaria – Matki Boskiej Księżnej Ziemi Sieradzkiej w Charłupie Małej i św. Maksymiliana Kolbe w Zduńskiej Woli⁶⁶. Natomiast w rejonie wrocławskim są sanktuaria: Matki Boskiej Zwycięskiej w Brdowie, Matki Boskiej Pani Kujaw w Ostrowąsie, Matki Boskiej Nieustającej Pomocy w Radziejowie, Matki Boskiej Niezawodnej Nadziei we Włocławku, Matki Boskiej Łaskawej Księżnej Kujaw w Błennej, Męczenników Eucharystii i Jedności Kapłańskiej w Osiecinach i Męczeństwa bł. Jerzego Popiełuszki we Włocławku⁶⁷. W tym miejscu należy dodać, że wśród 108 męczenników wyniesionych na ołtarze w 1999 r. przez papieża Jana Pawła II jest 7 księży i dwóch alumnów z diecezji wrocławskiej. Ostatnią świętą kanonizowaną przez Jana Pawła II w 2002 r., a pochodzącą z parafii Świnice Warckie, jest św. Faustyna Kowalska (2000 r.), apostołka Bożego Miłosierdzia⁶⁸.

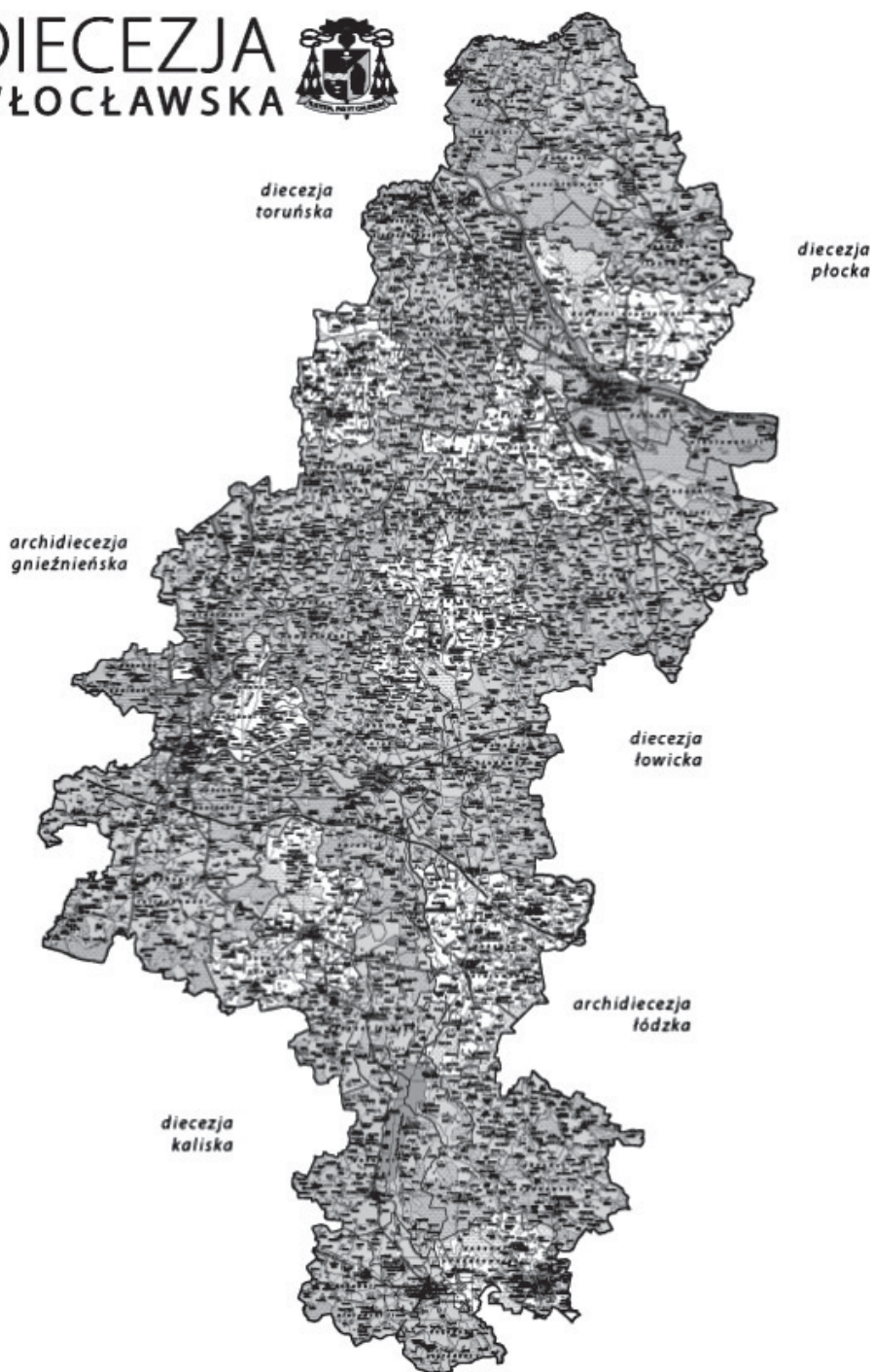
Papież Jan Paweł II bullą *Totus Tuus Poloniae Populus* z 25 marca 1992 r. dokonał reorganizacji sieci metropolii i diecezji w Polsce. Diecezja wrocławska pozostała jako jedyna diecezją sufragalną archidiecezji gnieźnieńskiej. Została też zmniejszona o sześć dekanatów na rzecz nowo powstałej diecezji kaliskiej. Kolejne zmiany granic diecezji nastąpiły w 2004 roku, w wyniku których do archidiecezji gnieźnieńskiej zostały włączone cztery dekanaty.

⁶⁶ J. Dębiński, *Duchowieństwo rzymskokatolickie*, s. 444; KDW, 1972, t. 56, s. 101–105, *Błogosławiony Maksymilian Maria Kolbe, błogosławiony diecezjanin*.

⁶⁷ W. Kujawski, *Historia diecezji wrocławskiej*, s. 72; S. Librowski, *Kozal Michał*, w: *Hagiografia polska. Słownik bio-bibliograficzny*, t. 1, Poznań 1971, s. 849–863; W. Frątczak, *Michał Kozal*, w: *Nasi święci*, red. A. Witkowska, Poznań 1995, s. 427–436.

⁶⁸ *Męczennicy za wiarę. Słudzy Boży z diecezji wrocławskiej*, oprac. T. Kaczmarek, Włocławek 1998.

DIECEZJA WŁOCŁAWSKA

Mapa obecnej diecezji włocławskiej (po 2004 r.)

Diecezja włocławska zajmuje obecnie obszar 8824 km² i liczy ok. 764 tys. katolików. Administracyjnie podzielona jest na trzy rejony: koniński, sieradzki i włocławski. Liczy 232 parafie i 33 dekanaty. Istnieją trzy kapituły: bazyliki katedralnej we Włocławku, kolegiaty uniejowskiej i sieradzkiej. Są też trzy bazyliki mniejsze: bazylika katedralna we Włocławku (1907), bazylika Matki Boskiej Bolesnej Królowej Polski w Licheniu Starym (2005) i bazylika Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Zduńskiej Woli (2008). Aktywnie działa diecezjalny ośrodek Caritas, który prowadzi Dom Samotnej Matki, schronisko dla bezdomnych oraz dom dziecka. W duszpasterstwie oprócz katechetów i osób świeckich pracuje 526 kapłanów, w tym 127 zakonnych, 33 braci i 391 sióstr zakonnych. Głównym patronem diecezji jest św. Józef, a drugim patronem – bł. Bogumił z Dobrowa.

Niewiele jest diecezji, które przeszły tyle zmian terytorialnych, a nawet nominalnych, co diecezja włocławska. W historii odgrywała bardzo znaczącą rolę. Zmienne losy naszej ojczyzny niekorzystnie odbijały się też i na losach diecezji włocławskiej. Z wielkiej, plasującej się w czołówce diecezji stała się niewielka, ale jak pisze ks. prof. Witold Kujawski, pozostała wielka przez „złożoność i ciekawość swoich dziejów”⁶⁹.

Słowa kluczowe: *diecezja kruszwicka, diecezja kujawsko-pomorska, diecezja kujawsko-kaliska, diecezja włocławska, duchowieństwo włocławskie, katedra we Włocławku.*

Summary

From Kołobrzeg by Kruszwica to Włocławek. A contribution to the history of the diocese of Włocławek

The diocese of Włocławek is one of the oldest in Poland. Its history is connected with the creation of the bishopric in Kołobrzeg (1000 r.) and then in Kruszwica and Włocławek. Bolesław Krzywousty and papal legate Giles from Tusculum contributed to the creation of the Diocese of Kujawy and Pomeranian (Włocławek). Bishops of Włocławek played an important role in Polish history. They helped to overcome regional divisions and acted as vice primate. As a result of the territorial division of the Diocese of Kujawy and Pomerania in 1818. There has been the erection of a new diocese Kujawy and Kalisz, with the number of 344 parishes. With the recovery of independence in 1918 and concluded by Poland concordat with the Holy See (1925) there was a new territorial division of the Church in Poland. The Holy See has reduced the area of the diocese to 249 parishes and restored to its former name „diocese of Włocławek”. This state survived until 1992, when John Paul II made another reorganization of the metropolitan network, which was completed in

⁶⁹ W. Kujawski, *Historia diecezji włocławskiej*, s. 80.

2004. A separate period in the history of diocese includes the time of Second World War. 331 out of 432 priests were arrested, 225 priests were killed in concentration camps and prisons, i.e. 50.2% of the clergy of Włocławek. The act of beatification of 9 priests in 1999 was the recognition and appreciation of their faith. The cult of saints and blessed such as: St. Andrew Świerad, bl. Bogumił, St. Maximilian Kolbe, St.. Faustyna and bł. Jerzy Popiełuszko (drowned in the Vistula) is strictly connected with the diocese of Włocławek.

Keywords: *diocese of Kruszwica, Kuyavian-Pomeranian diocese, Kuyavian-Kalisz diocese, the diocese of Włocławek, clergy of Włocławek, the cathedral in Włocławek.*

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Diecezji Włocławskiej, *Akta biskupów kujawsko-pomorskich, Inwentarz dóbr i dochodów biskupstwa włocławskiego z r. 1534*, sygn., *Akta Biskupów Kujawskich i Pomorskich*, A. gosp. 2 (134), k. 44v–54v.

Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, sygn. 443, s. 2, *Pismo bp. S. Zdzitowieckiego z 25 IX 1919 r. dotyczące wsparcia rządowego dla konsystorza kaliskiego i częstochowskiego.*

Źródła drukowane

Catalogus ecclesiarum et utriusque cleri tam saecularis quam regularis dioecesis Vladislaviensis seu Callisiensis 1918, 1922, 1926.

Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 1937, nr 46, poz. 350, Ustawa o zmianach granic województwa pomorskiego, poznańskiego, warszawskiego i łódzkiego, z 12 VI 1937 roku.

Diethmar von Merseburg, *Kronika Thietmara*, Poznań 1953.

„Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej” 1917, R. XII, s. 1–5, Nowy podział dekanatów.

„Kronika Diecezji Włocławskiej”, 1972, t. 56, s. 101–105, *Błogosławiony Maksymilian Maria Kolbe, błogosławiony diecezjanin.*

Librowski S., *Wizytacje diecezji włocławskiej*, cz. 1: *Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej*, t. 1: *Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze*, z. 1. *Wstęp ogólny*, „Archiwa Bibliotek i Muzea Kościelne” 1964, t. 8, s. 5–186.

Librowski S., *Trzydzieści niedrukowanych oryginałów pergaminowych Archiwum Diecezjalnego we Włocławku z lat 1300–1400*, „Archiwa Bibliotek i Muzea Kościelne” 1987, t. 55, s. 129–153.

Librowski S., *Trzydzieści osiem niedrukowanych oryginałów pergaminowych Archiwum Diecezjalnego we Włocławku z pierwszej połowy XV wieku*, „Archiwa Bibliotek i Muzea Kościelne” 1988, t. 56, s. 189–309.

Librowski S., *Inwentarz realny dokumentów Archiwum Diecezjalnego we Włocławku. Dokumenty samoistne*, t. 1–7, Włocławek 1994–1999.

„Rocznik Diecezji Włocławskiej”, 1939.

Schematyzm Kościoła rzymskokatolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej z mapą diecezji i dodatkiem spisu polskich parafii i polskiego duchowieństwa w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, oprac. Z.A. Czernicki, Kraków 1925.

Opracowani:

- Abraham W., *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII*, Poznań 1962.
- Dębiński J., *Duchowieństwo diecezji wrocławskiej w latach 1918–1939*, Toruń 2010.
- Dębiński J., *Materiały do dziejów diecezji wrocławskiej w „tekach” ks. prof. Stanisława Librowskiego*, „Studia Włocławskie” 2007, t. 10.
- Dębiński J., *Stanisław Kazimierz Zdzitowiecki (1854–1927) biskup wrocławski*, „Ateneum Kapłańskie” 2003, t. 120.
- Dębiński J., *Stosunki państwo–Kościół katolicki w Polsce w latach 1914–2014*, „Ateneum Kapłańskie” 2015, z. 3(637), t. 164.
- Frączak W., *Diecezja wrocławska w okresie II wojny światowej*, Włocławek 2008.
- Górski K., *Dzieje Kruszwicy do końca XVIII wieku*, w: *Kruszwica. Zarys monograficzny*, red. J. Grześkowiak, Toruń 1965.
- Holzappel H., *Reinbern pierwszy biskup Pomorza*, Koszalin 1980.
- Kujawski W., *Diecezja kruszwicka, jej początki i przeniesienie do Włocławka*, „Studia Włocławskie” 2006, t. 9.
- Kujawski W., *Historia diecezji wrocławskiej*, „Rocznik Diecezji Włocławskiej”, Włocławek 2011.
- Kujawski W., *Wikariusze kapitulni i administratorzy generalni w diecezji wrocławskiej w okresie rozbiorów Polski*, w: *Ekumenizm–Teologia–Kultura. Księga pamiątkowa dedykowana Księdzu Profesorowi Wojciechowi Hancowi z okazji 65. rocznicy urodzin*, red. K. Konecki, Z. Pawlak, K. Rulka, Włocławek 2006.
- Kumor B., *Granice metropolii i diecezji polskich (968–1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1969, t. 18.
- Kumor B., *Historia Kościoła*, t. 2, Lublin 2000.
- Kumor B., *Historia Kościoła*, t. 7–8, Lublin 2001.
- Labuda G., *Początki diecezjalnej organizacji kościelnej na Pomorzu i Kujawach w XI i XII wieku*, „Zapiski Historyczne” 1968, t. 33.
- Męczennicy za wiarę. Studzy Boży z diecezji wrocławskiej*, oprac. T. Kaczmarek, Włocławek 1998.
- Nowak A., *Dzieje Polski. Skąd nasz ród (do 1202)*, t. 1, Kraków 2014.
- Sikorski D. A., *Kościół w Polsce za Mieszka i Bolesława Chrobrego. Rozważania nad granicami poznania historycznego*, Poznań 2013.
- Sikorski D. A., *O stosunkach polsko-niemieckich w X i XI wieku*, „Studia Historica Slavo-Germanica” 2004–2005, t. 26.
- Subera I., *Terytorium diecezji wrocławskiej i pomorskiej*, „Prawo Kanoniczne” 1961, t. 4.
- Wilk S., *Episkopat Kościoła katolickiego w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1992.